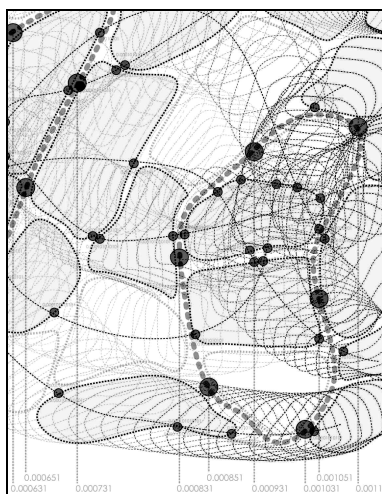

Міністерство освіти і науки України
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

Кафедра географії

Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини

Українське географічне товариство
(Вінницький відділ)

Антропогенні мікросередки

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ

науково-практичної конференції
«Мікросередкові процеси в антропогенних ландшафтах»

3-5 жовтня 2018 року

Вінниця
ТОВ «ТВОРИ»
2018

УДК 911.53
ББК 26.82 (4 УКР)

Ухвалено до друку Вінницьким відділом
Українського географічного товариства,
протокол № 2 від 20 вересня 2018 року

Редакційна колегія:

Денисик Г.І. – доктор географічних наук, професор, зав. кафедри географії ВДПУ імені Михайла Коцюбинського (відповідальний редактор);
Воловик В.М. – доктор географічних наук, професор кафедри географії, ВДПУ імені Михайла Коцюбинського; **Гудзевич А.В.** – доктор географічних наук, професор, ВДПУ імені Михайла Коцюбинського;
Браславська О.В. – доктор педагогічних наук, професор, зав. кафедри географії та методики її навчання УДПУ імені Павла Тичини; **Ситник О.І.** – кандидат географічних наук, доцент, УДПУ імені Павла Тичини.

Антропогенні мікросередки : матеріали науково-практичної конференції «Мікросередкові процеси в антропогенних ландшафтах», м. Вінниця, 3-5 жовтня 2018 р. / Відп. ред. Г. І. Денисик. – Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2018. – 132 с.

ISBN 978-966-924-792-6

До збірника матеріалів науково-практичної конференції «Мікросередкові процеси в антропогенних ландшафтах», присвяченої 100-річчю від дня народження Федора Миколайовича Мількова, ввійшли доповіді, якими охоплено широкий спектр досліджень, пов'язаних з теоретичними та практичними питаннями антропогенного ландшафтознавства. Під час роботи конференції висвітлено такі питання: теоретико-методологічні засади вивчення мікросередкових процесів, мікросередкові процеси в антропогенних ландшафтах, мікросередкові процеси як індикатори стану сучасних ландшафтів, охорона навколишнього середовища і мікросередкові процеси

Тексти доповідей друкуються в авторській редакції

УДК 911.53

© Вінницький державний педагогічний
університет імені Михайла
Коцюбинського, 2018

© Кафедра географії, 2018
© ТОВ «ТВОРИ» 2018

ISBN 978-966-924-792-6

ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

МІЛЬКОВ ФЕДІР МИКОЛАЙОВИЧ

(17.02.1918 – 15.10.1996 р.р.)

Розвиток сучасного ландшафтознавства зумовлений працями численних видатних вчених, серед яких заслужено варто відзначити Ф.М.Мількова – одного з найбільш талановитих географів-теоретиків другої половини ХХ ст.

Ф.М.Мільков перший обґрунтував термін «ландшафт» як загальне поняття; відкрив географічне явище, яке запропонував назвати вертикальною диференціацією ландшафтів; знайшов оригінальні вирішення низки питань фізико-географічного районування; розробив

теорію і реалізував на практиці ландшафтно-типологічне картографування; виокремив ландшафтну сферу Землі як біологічний фокус географічної оболонки; запропонував систему парагенетичних ландшафтних комплексів; глибоко і детально розробив у теоретичному і прикладному аспектах новий напрям у ландшафтознавстві – антропогенне ландшафтознавство; обґрунтував методику польових досліджень та визначив основні географічні закономірності схилової мікрозональності ландшафтів; займався проблемами геоекології та звернув увагу на значення комфортності ландшафту в життєдіяльності людей; вирішив низку окремих, але не менш важливих проблем, пов'язаних з природними комплексами всіх таксономічних рівнів; особливу увагу приділяв розвитку історії географії та ландшафтознавства, географічній освіті та підготовці молодих талановитих науковців-географів.

Завдяки невтомній і надзвичайно продуктивній праці Ф.М.Мількова, географічний факультет Воронежського університету, де він завідував кафедрою фізичної географії, був визнаний одним із десяти основних академічних і університетських центрів фізико-географічних досліджень у Радянському Союзі. На базі цього центру розвинулась одна з найоригінальніших наукових шкіл – школа антропогенного ландшафтознавства – Мільковська школа, учнем якої є й автор цих рядків, а також багато науковців України, Білорусі, країн Балтії та загалом Європи.

Професор Г.І. Денисюк

або, навіть, пригірських районах. Якби під час засух у ґрунтах не утворювались тріщини, у натуральних різнотравно-лучних степах і лісостепу та пригірських територіях, свіжі яри без “допомоги” людини ніколи б не формувались. При особливих гідрогеологічних умовах, але теж із «допомогою» людини, у теперішньому лісополі України, зокрема у межах Поділля, яри формуються навіть у лісах.

Список використаних джерел

1. Денисюк Г.І., Рябоконт О.В. *Натурально-антропогенні ландшафти Поділля*. – Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2016. – 167с.

*Ситник О.І., Безлатня Л.О., Браславська О.В.
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини, м. Умань, Україна*

АНТРОПОГЕНІЗАЦІЯ МІЖЗОНАЛЬНОГО ГЕОЕКОТОНУ «ЛІСОСТЕП-СТЕП» ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ХІХ-ХХ СТ. ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ МІКРООСЕРЕДКОВИХ ПРОЦЕСІВ

Згідно концепції ландшафтно і екологічно дестабілізованого середовища, як якісно особливої фази у розвитку ландшафтної сфери, відбувається аномально швидкі зміни структурної організації геокомпонентів і ландшафтних комплексів та взаємозв'язків між ними, виникають нові феномени у їхній реакції на зовнішні, частіше антропогенні, впливи, що призводять до непередбачуваних трендів у розвитку середовища [3]. В таких умовах значного розвитку набувають мікросередкові процеси – прояв нових ландшафтних, екосистемних, енергетичних, речовинних зв'язків, що формуються у навколишньому середовищі. Відповідно, їх вивчення є актуальним і перспективним, що

дасть змогу з'ясувати причини й механізми трансформації ландшафтів на локальному рівні, перспективу їх регіоналізації, з подальшим переходом до управління станом навколишнього середовища і можливості попередження виникнення небажаних або агресивних процесів та явищ на ранніх стадіях їх розвитку [3,9].

Міжзональний геоекотон «лісостеп-степ» Правобережної України як регіон стародавнього, активного й різнобічного освоєння природних ресурсів є прекрасною модельною територією, де мікроосередкові процеси уже давно мають суттєвий вплив на функціонування та визначають особливості сучасного розвитку природи й потребують детальних ландшафтознавчих досліджень та розробки конструктивно-географічних заходів з їхньої оптимізації

Межі, що оконтурювали міжзональний геоекотон правобережного лісостепу і степу України в його натуральному стані, тепер виокремити неможливо із-за їх повної антропогенізації. Імовірно, і у натуральному стані вони неодноразово змінювали своє просторове розташування, що частково підтверджують палеоландшафтознавчі доробки [2]. Сучасні умовно-природні межі (північна і південна) визначені у відповідності з фізико-географічним районуванням України [2]. Згідно з цим районуванням геоекотон між лісостепою і степовою смугами Правобережної України включає в себе південну частину лісостепу і північний степ загальною площею 80,4 тис. км.

У результаті аналізу численних історичних та археологічних джерел, а також картографічних матеріалів, науковці виділяють 7 етапів освоєння геоекотону: *доскіфський (до VII ст. до н. е.), скіфський (VI ст. до н. е. – VII ст. н. е.), Київської Русі (VIII-XIII ст.), народної колонізації (XIII – кін. XVIII ст.), початкового промислового освоєння (XIX – поч. XX ст.), радянський (20-80-ті рр. XX ст.) та сучасний етап (90-ті роки XX – поч. XXI ст.)* [2]. Беручи за основу запропоновану періодизацію, варто звернути увагу на три останні періоди найбільш активної антропогенізації

міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України: *початкового промислового освоєння, радянський та сучасний*.

Вважається, що давня людина – архантроп – з'явилася на території України близько 1 млн. р. тому в добу раннього палеоліту і, фактично, територія геоекотону почала заселятись ще за первісного ладу [7].

Промислове освоєння території геоекотону, фактично, розпочинається у 1775 р. з ліквідацією Запорозької Січі Катериною II і вирішальним чинником соціально-економічного розвитку кін. XVIII – поч. XIX ст. був процес подальшої колонізації, тобто господарського і культурного освоєння краю, який мав спрямований державно-адміністративний характер. Загалом колонізаційний процес розвивався кількома напрямками: поміщицька, іноземна та народна колонізація.

Ще у 1764 р. царський уряд уклав план роздачі земель в Новоросійській губернії, за яким передбачалося виділення поміщикам наділів від 1,5 тис. до 12 тис. дес. землі. Найбільші земельні наділи за цим планом одержали впливові царські вельможі, фаворити, високі посадові особи. Землі отримували також вищі і середні офіцерські чини, козацькі старшини, іноземці, які несли службу в російському війську.

На заселення території іноземними колоністами спрямовувались спеціальні програми російського уряду. У європейських країнах створювалися представництва, які рекрутували місцеве населення переселитися на нові землі. Як заохочення їм пропонувались певні пільги: кожній родині надавалося по 60 дес. землі з відтермінуванням на 5-10 р. сплати податків та можливість отримати державну позику. Також колоністам гарантувалася релігійна терпимість. Внаслідок такої політики в межах геоекотону починають з'являтися поселення данців, швейцарців, корсиканців, які займалися переважно ремеслом. Серед переселенців були й греки, молдавани, вірмени, болгары, які в такий спосіб позбувалися релігійного гніту [5,7].

Але найпотужніший потік колонізації випадав на народну колонізацію.

Першими поселенцями з цієї соціальної групи стали рядові козаки, котрі осідали на вільних землях на правах займанщини, згодом стали прибувати ветерани та інваліди російсько-турецьких воєн, дрібні торговці, ремісники, міщани, селяни. Селянська колонізація була найчисельніша і водночас найбільш строката. Швидкими темпами протікали в межах геоекотону урбанізаційні процеси. Причому на відміну від американського Заходу, де міста виникали стихійно, на Півдні Російської імперії їх розбудова перебувала під пильним наглядом. Реконструкція існуючих та виникнення нових міст становили одну з головних особливостей економічного освоєння південноукраїнських земель [1].

Основним видом господарської діяльності в межах геоекотону у зазначений період було землеробство, що зумовлювалось сприятливими природними умовами та родючими чорноземами. Вирощений на землях надлишок пшениці давав можливість експортувати її до країн Європи та Туреччини. Важливе місце в економіці посідало також тваринництво, особливо вівчарство. Високоякісна вовна стала важливим товаром і займала друге місце після пшениці за обсягом експорту [1]. У західній частині геоекотону вирощувалися цукрові буряки, а цукор надходив не лише до Російської імперії, а й також експортувався за кордон.

Поширювались традиційні галузі української промисловості як винокурна (горілчана), олійна та тютюнова, що зазнали модернізації і з 60-х рр. XIX ст. набувають форм великої капіталістичної промисловості.

Ще однією особливістю геоекотону було те, що у його межах сформувалася дещо відмінна модель соціально-економічних відносин. Вона ґрунтувалася не на примусовій, кріпацькій праці, а на вільнонайманій. Напередодні селянської реформи 1861 р. лише 10% поміщицьких земель оброблялася кріпаками, а 90% – найманими робітниками.

У господарському житті період початкового промислового освоєння характеризується промисловим переворотом та відкриттям низки нових

підприємств. На території геоекотону активно розвивається сільськогосподарське машинобудування, яке було самодостатнім і стимулювалося постійно зростаючим капіталом, що сприяло модернізації аграрного виробництва [7].

Таким чином у зазначений період відбувається активна колонізація (як внутрішня, так і переселенцями-іноземцями) території міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України, освоєння земель та початок і завершення промислового перевороту. Перехід від ручної праці до парової енергетики упродовж 2-3-х десятиліть став можливим завдяки використанню європейського досвіду індустріалізації, а також завдяки впровадженню сучасних технологій і техніки [5,7]. Зростаючі потреби капіталістичного виробництва, введення нових систем землеробства та знарядь праці, будівництво цукрових заводів, залізниць тощо призвели до інтенсивного розорювання земель, вирубуванням лісів. Різко прискорились процеси антропогенізації ландшафтів.

20-80 рр. ХХ ст. ввійшли в історію геоекотону як *радянський період*. Цей період характеризується надзвичайно активним, інтенсивним і, часто, нерациональним освоєнням території, особливо в сільськогосподарському та промисловому відношеннях, розподілом його території спочатку між різними економічними районами [2]. У цей період, після запровадження курсу на форсовану індустріалізацію, змінилося обличчя країни. Максимально можлива кількість ресурсів і засобів залучалась на капітальне будівництво, головним чином – у промисловість. Зводяться численні об'єкти важкої індустрії. Селяни, які втікали з розорюваного індустріалізацією села, за короткий час створили в країні нову індустріальну базу. Перше місце за кількістю капіталовкладень займала металургійна промисловість, майже заново створювалася хімічна промисловість. Зростання валової продукції важкої промисловості відбувалося непропорційно до легкої промисловості.

У сільському господарстві здійснення політики колективізації

супроводжувалося страшною трагедією – голодомором – геноцидом 1932-1933 рр., внаслідок якого в межах геоекотону від голодної смерті, вважається, загинуло 25% населення. Після завершення політики суцільної колективізації, майже всі оброблювані землі опинилися у складі колгоспів. За роки другої п'ятирічки технічна база сільського господарства істотно зміцнилась, зростала кількість МТС [1,7].

Під час Другої Світової війни промислові об'єкти та сільське господарство геоекотону зазнали значних руйнувань. Відбудова зруйнованих об'єктів лягла на плечі населення краю, проте у 1951 р. у більшість галузей промисловості досягнули довоєнних показників виробництва продукції [5].

З кінця 1960-х рр. індустріальні галузі розвивалися переважно екстенсивним шляхом: створювалися нові потужності, залучалася додаткова сировина і робоча сила. Новітню техніку й прогресивні технології доводилося «впроваджувати» вольовими зусиллями. Відсутність конкуренції призводила до стагнації виробництва. Планово-фінансові органи нав'язували підприємствам більш жорсткі нормативи щодо продуктивності праці, собівартості продукції тощо. Проте вони не виконувалися через відсутність матеріальної зацікавленості. Криза охопила господарський механізм держави, наприкінці 1980-х рр. розпочався процес розпаду командної економіки, що позначилось на господарстві у межах геоекотону [1,7]. Інтенсивне збільшення площ орних земель, розвиток галузей гірничодобувної промисловості, будівництво ГЕС, розбудова міст, призвело до домінування антропогенних ландшафтів. Поступово розвивались ерозійні процеси, з'явилися «зіпсовані землі» тощо, які до цього часу залишаються пам'яткою недбалого природокористування.

З 90-х років ХХ ст. і до сьогодні в історії міжзонального геоекотону триває «сучасний період». Західна його частина відноситься до сфери впливу Вінниці, північна та центральна тяжіє переважно до Києва, східна – до Дніпропетровська, південна – до Одеси і охоплює 23 міста і 82 селища міського типу. Сільськогосподарська освоєність території сягає 80 %, орні

землі складають понад 70%, що свідчить про переважання екстенсивних методів господарювання [4].

Наростаюча антропогенна деградація ландшафтів геоекотону, перш за все, пов'язана з «допінговою наркотизацією» виснажених лісостепових та степових ґрунтів мінеральними добривами та пестицидами з наступною їх низхідною водно-літодинамічною міграцією, а в результаті – до біохімічних техногенних забруднень земельних, водних і рослинних ресурсів, до формування численних локальних екотонно-геохімічних аномалій і бар'єрів, надзвичайно небезпечних для людини. В екологічному відношенні особливо небезпечними у межах міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» є райони: Середнє Придніпров'я, Кривбас та, частково, Середнє Побужжя [2].

На початку ХХІ ст. фоновими у структурі антропогенних ландшафтів стають сільськогосподарські (польові та лучно-пасовищні), селитебні і промислові, міські, дорожні й локально-рекреаційні.

Активне й різнобічне використання природних ресурсів міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України розпочалося з часів його заселення, особливо з др. пол. ХVІІІ ст. Антропогенне навантаження на регіон триває й зараз, що призвело до заміни натуральних ландшафтів антропогенними (90-94% території). Це створило необхідні умови для активного розвитку тут небажаних мікроосередкових процесів. Встановлено, що їх сучасний розвиток тісно пов'язаний як з історією заселення й господарського освоєння, так і з особливостями функціонування теперішніх антропогенних ландшафтів.

Список використаних джерел

1. Господарське освоєння земель Південної України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/15890315/istoriya/gospodarske_osvoyennya_zemel_pivdennoyi_ukr_ayini
2. Денисик Г. І. Міжзональний геоекотон «лісостеп-степ» Правобережної України: [монографія] / Г. І. Денисик, О. І. Ситник – Вінниця: ПП «ТД «Едельвейс і К»,

2012. – 217 с.: іл.
3. Денисик Г. І. Мікроосередкові процеси в антропогенних ландшафтах: [монографія] / Г. І. Денисик, М.О. Шмагельська, Л.І. Стефанков – Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2010. – 212 с.
  4. Домаранський А. О. Ландшафтне різноманіття: сутність, значення, метизація, збереження / А.О. Домаранський – Кіровоград: ТОВ «ІМЕКС-ЛТД», 2006. – 146 с.
  5. Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. Кіровоградська область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 816 с.
  6. Куница Н. А. Природа України в плейстоцене / Н.А. Куница. – Черновці: Рута, 2007. – 240 с.
  7. Литвин В. Історія України: підручник / Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2013. – 991 с.
  8. Маринич О. М. Фізична географія України : підручник / О.М. Маринич, П.Г. Шищенко. – К.: Знання, 2005. – 511 с.
  9. Шмагельська М. О. Несприятливі мікроосередкові процеси у сільськогосподарських ландшафтах Подільського Побужжя / М.О. Шмагельська // Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія.– 2010. – Вип. 21. – Вінниця, 2010. – С. 311-317.

Фадеева Т. Ю.

***Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця, Україна***

ЗМІНИ ЛАНДШАФТІВ У ФІЛЬВАРКАХ ПОДІЛЛЯ XVIII-XIX СТОЛІТТЯ

На Поділлі у XVIII-XIX століттях фільварок – це багатогалузеве господарство, засноване на праці кріпосних селян і орієнтоване на виробництво збіжжя на продаж. У польській мові вживається поняття «Wieś folwarczna», що позначає село, центром якого був фільварок або двір з господарськими будівлями. В Україні фільварки вперше з'явилися в Галичині у

<i>Воровка В.П.</i>	МІКРООСЕРЕДКОВІ ПРОЦЕСИ У БЕРЕГОВИХ АНТРОПОГЕННИХ ЛАНДШАФТАХ АЗОВСЬКОГО МОРЯ	46
<i>Дідура Р. В.</i>	МІКРООСЕРЕДКИ ТА МІКРООСЕРЕДКОВІ ПРОЦЕСИ У ДОРОЖНЬОМУ ЛАНДШАФТІ (НА ПРИКЛАДІ АВТОТРАСИ КИЇВ –ОДЕСА) ...	52
<i>Коптєва Т.С.</i>	ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АПАРАТ У ПРОЦЕСІ ДОСЛІДЖЕННЯ ГІРНИЧОПРОМИСЛОВИХ ЛАНДШАФТІВ	57
<i>Рябокоть О.В.</i>	ПОХІДНИЙ МІКРОРЕЛЬЄФ ПОДІЛЛЯ	64
<i>Ситник О.І., Безлатня Л.О., Браславська О.В.</i>	АНТРОПОГЕНІЗАЦІЯ МІЖЗОНАЛЬНОГО ГЕОЕКОТОНУ «ЛІСОСТЕП-СТЕП» ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ХІХ-ХХ СТ. ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ МІКРООСЕРЕДКОВИХ ПРОЦЕСІВ	66
<i>Фадєєва Т.Ю.</i>	ЗМІНИ ЛАНДШАФТІВ У ФІЛЬВАРКАХ ПОДІЛЛЯ ХVІІІ-ХІХ СТОЛІТТЯ	73
<i>Чиж О.П.</i>	НЕСПРИЯТЛИВІ МІКРООСЕРЕДКОВІ ПРОЦЕСИ У СУЧАСНОМУ ЛАНДШАФТІ ПРИБУЗЬКОГО ПОЛІССЯ	76
<i>Яценцюк Ю.В.</i>	ПАРАДИНАМІЧНІ АНТРОПОГЕННІ ЛАНДШАФТНІ ЗОНИ ГІДРОГЕОЛОГІЧНОГО ТА ГІДРОЛОГІЧНОГО ВПЛИВІВ ГІРНИЧОПРОМИСЛОВИХ ОБ'ЄКТІВ НА ДОВКІЛЛЯ	79
СЕКЦІЯ 3		
	МІКРООСЕРЕДКОВІ ПРОЦЕСИ ЯК ІНДИКАТОРИ СТАНУ СУЧАСНИХ ЛАНДШАФТІВ	84
<i>Воловик В.М.</i>	СЕЛИТЕБНІ ЛАНДШАФТИ ЯК ІНДИКАТОРИ ФОРМУВАННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ЛАНДШАФТІВ	84
<i>Война І.М., Страшевська Л.В.</i>	МІКРООСЕРЕДКОВІ ПРОЦЕСИ В АНТРОПОГЕННИХ ТИПАХ МІСЦЕВОСТЕЙ ЯК ЧИННИК ВИНИКНЕННЯ ВИСОТНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ УРОЧИЩ	90

Антропогенні мікросередки :
матеріали науково-практичної конференції
«Мікросередкові процеси в антропогенних ландшафтах»,
м. Вінниця, 3-5 жовтня 2018 р.

Науковий редактор: Денисик Григорій Іванович
Технічний редактор: Воловик Володимир Миколайович

Підписано до друку 28.09.2018
Формат 60x84/16. Папір офсетний
Друк цифровий.
Умов. друк. арк. 8,25. Обл.-вид. арк. 7,67
Наклад 40 прим. Зам. № 7423

Видавець та виготовлювач ТОВ «ТВОРИ»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.
21027, а/с 8825, м. Вінниця, вул. Келецька, 51а
Тел.: (0432) 603-000, (096) 973-09-34
e-mail: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>